

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
ARXEOLÖGIYA VƏ ANTROPOLOGIYA
İNSTITUTU

AZƏRBAYCANDA ARXEOLÖJİ İRSİN
TƏDQIQI, TARIXI VƏ NƏZƏRIYYƏSİNİN
AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

MƏQALƏLƏR TOPLUSU

– II buraxılış –

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
ARXEOLOGİYA VƏ ANTROPOLOGİYA İNSTİTUTU

AZƏRBAYCANDA ARXEOLOJİ İRSİN
TƏDQIQI, TARIXI VƏ NƏZƏRİYYƏSİNİN
AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

MƏQALƏLƏR TOPLUSU

– II buraxılış –

*Arxeoloq Tarix Dostiyevin 70 illiyinə
həsr olunur*

BAKI-2025

AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu Elmi Şurasının
17 oktyabr 2025-ci il tarixli iclasının 04 sayılı protokolun
qərarı ilə çapa tövsiyə edilmişdir

Elmi redaktoru: **Fərhad Quliyev**
t.ü.f.d., dosent

Rəyçilər: **Rəşid Bəşirov**
t.ü.f.d., dosent

Elnur Vəliyev
t.ü.f.d., dosent

Sevinc Hüseynova
böyük elmi işçi

AZƏRBAYCANDA ARXEOLoji İRSİN TƏDQIQI,
TARIXI VƏ NƏZƏRİYYƏSİNİN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ
(Məqalələr Topplusu). II Buraxılış.

Bakı: Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu, 2025,– 224 səh.

Azərbaycanın görkəmli arxeoloqu, tarix elmləri doktoru, professor Tarix Meyrut oğlu Dostiyevin 70 illik yubileyi münasibətilə hazırlanan məqalələr toplusunda respublika ərazisində aparılan son arxeoloji tədqiqatların nəticələrinə və Azərbaycan arxeologiyasının nəzəri məsələlərinə həsr olunmuş məqalələr yer alır.

ISBN 978-9952-8568-1-1

Arxeoloji irsin tarixi və nəzəriyyəsi şöbəsində nəşrə hazırlanmışdır.

© Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu, 2025

Tarix Meyrut oğlu Dostiyev
tarix elmləri doktoru, professor,
AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun
“Arxeoloji irsin nəzəriyyəsi” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsinin
“Arxeologiya” kafedrasının müdiri

İÇİNDƏKİLƏR

Akademik Şahin Mustafayev Peşəkar arxeoloq, xeyirxah pedaqoq	6
1. Azad Zeynalov, Yaqub Məmmədov. Qaraca paleolit düşərgəsi (paleocoğrafiya, tarixləşdirmə və daş sənayesi)	8
2. Təvəkkül Əliyev. Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin görməli tədqiqatçısı	23
3. Nasir Quluzadə. Orta əsr Şəmkir arxeoloji kolleksiyasının muzey əhəmiyyəti	35
4. Nərgiz Əliyeva. Azərbaycanın islam arxeologiyasının öyrənilməsində Tarix Dostiyevin tədqiqatlarının rolu və əhəmiyyəti	54
5. Aygün Məmmədova. Tarix Dostiyevin numizmatika fonduna təhvil verdiyi sikkələr	71
6. Vəli Baxşəliyev, Elmar Baxşəliyev. Qərbi Azərbaycanın qədim mədəniyyətləri	85
7. Zeynəb Quliyeva. II Xələc yaşayış yeri: arxeoloji qazıntılar, ilkin nəticələr və perspektivlər	98
8. Hicran Mahmudova Erkən Dəmir dövründə hakimiyyət və hökmranlıq (skiflərə məxsus arxeoloji materiallar əsasında)	115
9. Aida İsmayılova. Mingəçevirin orta əsr saxsı məmulatı (Milli Azərbaycan Tarixi muzeyi Arxeologiya fondunun materialları əsasında)	127

10. Sənurə Dostiyeva. Orta əsr Şəmkir şəhər yerindən tapılmış metal bilərziklər haqqında	137
11. Mircavid Ağalarov. Şəmkir şəhər yerindən 2024-cü ildə aşkar edilmiş fayans nümunələri.....	146
12. Bəhlul İbrahimli, Elvin Əliyev. Naxçıvanın memorial abidələrinin tipoloji təsnifatı haqqında	156
13. Vüsalə Beydullazadə. İslam memarlığında inşaat keramikasının tətbiqi (XIII-XVII əsrlər)	173
14. Məleykə Mahmudova. Ermənilərin Azərbaycana kütləvi deportasiyası və abidələrimizin aqibəti	187
15. Tarix Meyrut oğlu Dostiyevin 1984-2025-ci illərdə dərc olunmuş elmi və tədris-metodiki əsərlərinin siyahısı	197

QARACA PALEOLİT DÜŞƏRGƏSİ

(paleocoğrafiya, tarixləşdirmə və daş sənayesi)

**Azad Zeynalov Əsəd oğlu,
Yaqub Məmmədov Vaqif oğlu**

Açar sözlər: *Qaraca, paleolit, pleystosen, əl çapacağı, Bakı transqressiyası, Kür çayı*

Xülasə: 2012-ci ildə AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Paleolit arxeoloji ekspedisiyasının A.Ə. Zeynalovun rəhbərlik etdiyi Gəncə-Qazax dəstəsi, Rusiya alimlərinin iştirakı ilə Mingəçevir və Şəmkir su anbarı ətrafında, eləcə də Azərbaycan-Gürcüstan sərhəddi boyunca Palan Tökən silsiləsində və Ceyrançöl düzündə arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmışdır. Kəşfiyyat işləri zamanı, Mingəçevir su anbarının cənub sahilində, Bozdağın ətəyində, dəniz səviyəsindən 90 m hündürlüyündə (40°47' 956 şm və 47°03' 165 ş.u.) yerləşən Qaraca tapıntı yerindən Erkən Pleystosen dövrü fauna qalıqları, Alt Paleolit dövrünə aid artefaktlar qeydə alınmışdır.

2013-2023-cü illərdə A.Ə.Zeynalovun rəhbərlik etdiyi Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Qaraca paleolit düşərgəsində fasilələrlə arxeoloji tədqiqatlarını davam etdirmişdir.

Tədqiqatlar nəticəsində Qaraca paleolit düşərgəsində yaşayış Aşel dövrünün iki fərqli (qədimliyinə görə) mərhələsində olduğu müəyyən olunmuşdur. Qaraca paleolit düşərgəsinin ümumi qalınlığı dağın dibindən suyun qırağına qədər 100 m-dən artıqdır. Qeydə alınmış iki mədəni təbəqənin qalınlığı 20–40 m-ə çatır. Buradan ümumilikdə 400-dən artıq Aşel dövrünə dair daş məmulatı toplanmışdır.

Abidə arxeoloji cəhətdən əsaslı öyrənilsə də, mütləq yaşı qaranlıq olaraq qalırdı. Bu məqsədlə infraqırmızı stimullaşdırılmış lüminessensiya (IRSL) metodu tətbiq olunmuşdur. Bakı çöküntülərində ilk dəfə əldə edilmiş mütləq tarixlər göstərir ki, ilk məskunlaşma, təxminən 460–445 min il əvvəl baş verib. Bu mərhələdə bölgə orta Aşel ənənəsinin daşıyıcıları tərəfindən məskunlaşmış və iri çapma-kəsici - alət formalarının spesifik dəsti ilə xarakterizə olunmuşdur. Bu dövr Bakı transqressiyasının son mərhələsinə MIS 12-nin ikinci yarısına təsadüf edir.

İkinci mərhələ isə 380–370 min il əvvəlki dövrə təsadüf edir və son Aşel sənayesi ilə əlaqəlidir. Bu zaman son Bakı-Urunçik hövzəsinin dayazlaşması və qədim Kür çayı ilə onun qollarının çöküntü yığılmasında fəal iştirakı müşahidə olunurdu. Son Aşel ənənəsinin daşıyıcıları, ilkin parçalanma texnikasında irəliləyişlərə malik olan və erkən levallua texnikasını ehtiva edən sənaye ilə, qədim Kürün meşəlik sahillərini və Bakı–Urunçik dənizinin sahil zonasında yerləşən şərqdəki dayaz əraziləri məskunlaşdırmışdılar.

GARAJA PALEOLITHIC CAMP (paleogeography, dating, and lithic industry)

**Azad Zeynalov Asad oğlu,
Yaqub Mammadov Vagif oğlu**

Keywords: *Garaja, Paleolithic, Pleistocene, hand axe, Baku transgression, Kura River*

Summary. In 2012, during archaeological reconnaissance conducted by the Paleolithic expedition of the Institute of Archaeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of Azerbaijan (ANAS), the Ganja–Gazakh team led by A. A. Zeynalov, with the participation of Russian scientists, carried out research around the Mingachevir and Shamkir reservoirs, as well as along the Azerbaijan–Georgia border in the Palan Token mountain range and the Jeyranchol plain. During these investigations, at the Garaja site located on the southern shore of the Mingachevir reservoir, at the foot of Bozdag Mountain, 90 meters above sea level (coordinates: 40°47'956"N and 47°03'165"E), Early Pleistocene fauna remains and Lower Paleolithic artifacts were discovered.

Between 2013 and 2023, the Paleolithic archaeological expedition led by A.A. Zeynalov continued intermittent research at the Garaja Paleolithic camp.

As a result of these investigations, it was determined that human habitation at the Garaja site occurred during two distinct phases of the Acheulean period, differing in antiquity. The total thickness of the Garaja Paleolithic camp extends over 100 meters, from the base of the mountain to

the water's edge. The two recorded cultural layers reach a thickness of 20 to 40 meters. More than 400 stone artifacts related to the Acheulean period have been collected from the site.

Although the site had been thoroughly studied archaeologically, its absolute age remained uncertain. To address this, the Infrared Stimulated Luminescence (IRSL) method was applied. For the first time, absolute dating obtained from the Baku sediments indicates that initial human settlement occurred approximately 460,000 to 445,000 years ago. During this phase, the region was inhabited by carriers of the Middle Acheulean tradition, characterized by a specific set of large flake-cleaver tool forms. This period corresponds to the latter half of Marine Isotope Stage (MIS) 12, marking the final phase of the Baku transgression.

The second phase dates to approximately 380,000–370,000 years ago and is associated with the Late Acheulean industry.

During this time, the Baku/Urunchik basin experienced a regression, and the ancient Kura River along with its tributaries played an active role in sediment accumulation.

Carriers of the Late Acheulean tradition, equipped with improved primary flaking techniques and incorporating early Levallois technology, settled along the forested banks of the ancient Kura River and the shallow eastern coastal zones of the Baku–Urunchik Sea.

ПАЛЕОЛИТИЧЕСКАЯ СТОЯНКА ГАРАДЖА (палеогеография, датировка и каменная индустрия)

**Азад Зейналов Асад оглы,
Якуб Мамедов Вакиф оглы**

Ключевые слова: *Гараджа, палеолит, плейстоцен, ручное рубило, Бакинская трансгрессия, река Кура*

Резюме: В 2012 году гянджа–газахский отряд палеолитической археологической экспедиции Института археологии и этнографии НАН Азербайджана, под руководством А. А. Зейналова, при участии российских ученых, провела археологическую разведку в районе Мин-

гячевирского и Шамкирского водохранилищ, а также вдоль азербайджано-грузинской границы — в хребте Палантёкен и на равнине Джейранчель. В ходе исследований на южном берегу Мингячевирского водохранилища, у подножия горы Боздаг в районе горы Гараджа, на высоте 90 м над уровнем моря (координаты: 40°47'956" с.ш. и 47°03'165" в.д.) были обнаружены фаунистические остатки раннего плейстоцена и артефакты нижнего палеолита.

В период с 2013 по 2023 год палеолитическая археологическая экспедиция под руководством А.А.Зейналова продолжала с перерывами исследования на палеолитическом местонахождении Гараджа.

В результате исследований было установлено, что поселение на памятнике Гараджа относится к двум различным по древности фазам ашельского периода. Общая мощность культурного слоя стоянки Гараджа превышает 100 м — от подножия горы до берега водоема. Толщина двух зафиксированных культурных слоев достигает 20–40 м. В целом было собрано более 400 каменных изделий ашельского периода.

Хотя памятник был археологически хорошо изучен, его абсолютный возраст оставался неясным. С этой целью был применён метод инфракрасной стимулированной люминесценции (IRSL). Впервые полученные абсолютные даты из бакинских отложений показали, что первое заселение произошло примерно 460–445 тысяч лет назад. На этом этапе регион был заселён носителями традиции среднего ашеля, характеризующейся специфическим набором крупных рубящих и режущих орудий. Этот период соответствует второй половине стадии MIS 12 и завершающей фазе бакинской трансгрессии.

Вторая фаза датируется примерно 380–370 тысяч лет назад и связана с поздней ашельской индустрией. В это время наблюдалось обмеление позднего бакинского/урунджикского бассейна, а древняя река Кура и её притоки активно участвовали в накоплении осадков. Носители поздней ашельской традиции, обладавшие усовершенствованной техникой первичного расщепления и использовавшие раннюю левалдуазскую технику, заселяли лесистые берега древней Куры и мелководные восточные прибрежные зоны бакинского-урунджикского моря.

Giriş. Azərbaycan ərazisində Daş dövrünün öyrənilməsinin əsası 1953 – cü ildə S. Zamyatnin və M. Hüseynov tərəfindən Damcılı mağarasında aparılan tədqiqatlar ilə qoyulmuşdur. 1953-cü ildən başlayaraq daş dövrünün müxtəlif dövrlərinə dair əsaslı tədqiqatlar aparılmışdır. M.M. Hüseynov tərəfindən əsası qoyulan Azərbaycan paleolitşünaslığı M.M. Mansurov, Ə.Q. Cəfərov, A.Ə. Zeynalov və Y.V. Məmmədov tərəfindən davam etdirilir. Müstəqilliyin ilk illərində yaranmış sosial iqtisadi problemlər və eləcə də, Qarabağ bölgəsinin işğalı ilə bağlı olaraq yaranmış durğunluqdan sonra 2001-ci ildən başlayaraq bu sahədə tədqiqatlar davam etdirilmişdir.

Bu zamana kimi aparılmış tədqiqatlar nəticəsində 8 mağara və 20-dən artıq açıq tipli düşərgə qeydə alınmışdır. Bununla belə abidələrin mütləq yaşının öyrənilməsi böyük problem olaraq qalırdı. Bu istiqamətdə tədqiqatlar xüsusən son illərdə aparılmaqdadır. Bununla belə Cənub-Şərqi Qafqazda ilk dəfə olaraq Qaraca düşərgəsində erkən paleolit məskəninə dəqiq xronologiyası müəyyən edilərək paleocoğrafi şəraitin rekonstruksiyası aparılıb ki, bu da, Qaraca arxeoloji materiallarının regionun erkən paleolit sənaye kompleksində yerini müəyyən etməyə imkan vermişdir.

Əsas mətn. 2012-ci ildə A.A. Zeynalovun rəhbərlik etdiyi AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Paleolit ekspedisiyasının Gəncə-Qazax dəstəsi tərəfindən, Azərbaycan Respublikasının qərb bölgəsində – Alt və Orta Pleystosen dövrünə aid çöküntülərin yayıldığı sahələrdə (Akçaqıl–Abşeron–Bakı) aparılmış kəşfiyyat işləri zamanı Qaraca silsiləsinin ətəyində, Mingəçevir su anbarının sahil zolağında, SES-dən cənub-şərqə uzanan bir ərazidə kütləvi paleontoloji və arxeoloji materialların birlikdə mövcud olduğu sahə aşkarlanmışdır. Bütün tapıntılar Orta Pleystosen dövrünün Bakı mərhələsinə aid çöküntülərin yuyulmuş sahələrinə uyğunlaşdırılmışdır. Aşkarlanmış artefaktlar isə texniki-tipoloji xüsusiyyətlərinə görə Alt Paleolit dövrünə aiddir (Зейналов и др., 2014, с. 31-42; Зейналов и др., 2022, с. 3-15). Elmi ədəbiyyata Qaraca məskəni kimi daxil edilmiş sahə 2012–2023-cü illər arasında, qısa fasilələrlə Azərbaycan-Rusiya birgə

ekspedisiyası tərəfindən tədqiq olunmuşdur (Зейналов и др., 2022, с. 3-15; Анойкин. и др., 2023, с. 12-19).

Qaraca çöküntülərində sahilyanı-dəniz, göl və allüvial qatlar müəyyən olunub. Bu qatlar relyefin və çöküntü toplanması şəraitinin inkişafının əsas mərhələlərini əks etdirən altı litoloji təbəqədə birləşdirilib. Əsas təbəqələr erkən Bakı hövzəsində, orta və yuxarı hissələr isə son Bakı-Urunçik transqressiyası zamanı və qədim – Kür çayının vadisinin yenidən fəal formalaşması dövründə yaranıb (Идрисов и др., 2025, с. 41).

Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, bu arxeoloji sahədə dəfələrlə dəniz və quruda yaranmış çöküntülər bir-birini əvəz etmişdir. Bu çöküntülərdə kəskin dəyişkənlik müşahidə edilir, həmçinin geniş yayılmış eroziya yarmaqları mövcuddur (Идрисов и др., 2025, с.44).

Qaraca bölgəsinin mülayim iqlimi, içməli suyun mövcudluğu, əlçatan daş xammalı, bol bitki örtüyü və ov üçün çoxsaylı heyvanların olması qədim insanlar üçün cəlbedici amilə çevrilmişdir. Qaraca ərazisində aparılan bütün tədqiqatlar ərzində aşkar edilmiş daş məmulatlarının ümumi kolleksiyası 451 nümunədən ibarətdir (Идрисов и др., 2025, с. 54). Sistematik tədqiqatlar əsasında ilkin olaraq arxeoloji materialların üç təbəqəsi müəyyən edilmişdir: aşağı, orta və yuxarı qatlar (Зейналов и др., 2022, с. 3-15). Lakin arxeoloji kolleksiyanın analizi, tarixləndirmə və ümumi geoloji vəziyyətin nəticələrinə əsasən, daha əvvəl ayrılmış orta və yuxarı komplekslər abidənin bir mərhələli məskunlaşma dövrünə aid edilmişdir. Beləliklə, Qaracada iki artefakt qatının mövcudluğu müəyyən olunmuşdur: aşağı səviyyə (II və III təbəqələr) və yuxarı səviyyə (VI təbəqə) (Идрисов и др., 2025, с. 54).

Aşağı səviyyədən 126 nümunə, yuxarı səviyyədən isə 325 nümunə əldə olunmuşdur. Artefaktların 99%-dən çoxu səthi qatlarda, su anbarının suları tərəfindən yuyulmuş mədəni çöküntülərin sahələrində aşkar edilmişdir. Tədqiqatlar zamanı, ümumilikdə yalnız iki artefakt (əl çapacağı və bir qəlpə) in situ vəziyyətdə yuxarı səviyyədə qeydə alınmışdır (Анойкин., 2023, с. 12-19). Bütün artefaktlar yerli

çay daşlarından (qədim Kürün allüvial materialı) hazırlanmışdır. Demək olar ki, bütün daş məmulatının səthi dəyişmişdir və onların arasında kəskin hamarlanmış, kənarları silinmiş və çətin oxunan nümunələrin faizi kifayət qədərdir (Идрисов и др., 2025, с. 54).

Toplanmış bütün artefakt kolleksiyasının analizi göstərmişdir ki, texniki-tipoloji baxımdan səviyyələr üzrə məmulatın tərkibi əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Qaraca kolleksiyasının nisbətən az sayda olması nəzərə alınaraq, bütün materiallar bir yerdə qiymətləndirilə bilər, səviyyələrarası fərqlər isə ayrıca müzakirə olunmalıdır. Onu da nəzərə almaq lazımdır, ki təqdim olunan sənaye tam deyil, ona görə ki artefaktların 99%-i çimərlik ərazisində aşkar olunmuşdur, bu isə əsasən iri və nəhəng məmulatın qorunub qalması və tapılma ehtimalını artırır (Идрисов и др., 2025, с. 54).

Qaraca kolleksiyasının tədqiqi nukleusa bənzər formalardan (87 nümunə) sadə paralel nüvələrin üstünlük təşkil etdiyini göstərdi. Bu nüvələr minimal ilkin hazırlıqla iri və orta ölçülü qəlpələrin əldə olunması üçün nəzərdə tutulmuşdur. İlkin qoparma məhsullarının təhlili göstərir ki, xeyli az hallarda olsa da, radial və dilimli qoparılan üsullarından da istifadə olunmuşdur. Texniki qopuqlar yalnız nüvə hazırlığı qopmaları ilə təmsil olunmuşdur ki, onların da bir hissəsi, çox güman ki, iri çaydaşı alətlərinin formalaşdırılması zamanı yaranmışdır. Alət formalarının əsasları kimi, adətən çaydaşları və iri, əsasən ilkin qopuqlar istifadə olunmuşdur. İkinci işləmə o qədər inkişaf etmişdi ki, bu texnologiya müxtəlif formalı, tam ikiüzlü işlənmiş daş alətlərin hazırlanmasına imkan verirdi (Идрисов и др., 2025, с.54).

Alətlər toplusunda (285 ədəd) təxminən 85%-ni əl çapacaqları, çopperlər, baltalar¹, nizə formalı əl çapacaqları (üç üzlü) və çay daşından qaşovlar kimi iri ölçülü nümunələr təşkil edir (şəkil 1). Qəlpələr üzərində hazırlanmış alətlər az saydadır və intensiv işlənmə izləri göstərmir. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün balta alətlər (10 ədəd) aşağı,

---

¹ Qaraca paleolit düşərgəsində “balta” termini altında rus dilli ədəbiyyatda – топорик, кливер (Кулаков С.А., Зейналов А.А., 2014), inglis dilli ədəbiyyatda isə cleaver adlanan alət nəzərdə tutulur.

daha qədim çöküntü qatları ilə əlaqəlidir (Зейналов, Кулаков, 2023, с. 85-100), nizə formalı əl çarasaqları (3 ədəd) isə yuxarı kontinental qatlarda (yuxarı səviyyə) qeydə alınır (Аношкин. и др., 2022., с. 21-28). Bununla belə, ən çox sayda rast gəlinən alət qrupları (əl çarasaqları, çopperlər və onlara yaxın çay daşından qaşovlar) nə morfoloji baxımdan, nə də işlənmə xüsusiyyətlərinə görə əhəmiyyətli fərqlər göstərmir və açıq şəkildə eyni daş sənayesi variantına aid edilir (Аношкин. и др., 2021, с. 20-28; Зейналов и др., 2022, с. 3-12).

Şəkil 1. Qaraca düşərgəsinin arxeoloji materialları: 1 – zərbə-parçalayıcı alət; 2 – qəlpə; 3 – bokştayn tipli kaylmesser; 4 – zərbə-parçalayıcı/nüvə (?); 5 – əl çarasağı nizə formalı (pik-triedr); 6–8 – əl çarasaqları.

Hər iki səviyyənin materialları oxşar olsa da, ilkin işlənmədə və alət dəstlərində müəyyən fərqlər müşahidə olunur, bu da yuxarıda qeyd edilmişdir. Nüvə formalarının təhlili göstərir ki, yuxarı tapıntı kompleksində birtərəfli bir səthli paralel nüvələrlə yanaşı, birtərəfli iki səthli nüvələr, o cümlədən qarşılıqlı qoparma da meydana çıxır. Burada levallua texnikasının mümkün sporadik istifadəsinə dair sübutlar da mövcuddur (levallua morfologiyasına malik tək-tək qəlpələr). Bundan əlavə, yuxarı səviyyədə bifasial formalarda böyük müxtəliflik müşahidə olunur. Belə ki, burada nizə formalı əl çapacaqları, səliqə ilə hazırlanmış kaylmesser və limand mövcuddur. Həmçinin iri qəlpələr üzərində intensiv dişəklənmiş qaşovlar da qeydə alınır.

Qaraca arxeoloji materiallarının təhlili iki məskunlaşma mərhələləri arasında uzunmüddətli fasilə olduğunu göstərmişdir. Görünür, Qaracanın ilkin məskunlaşması son Bakı transqressiyası şəraitində baş vermiş və orta Aşel ənənəsinə malik insanlarla bağlı olmuşdur. Bu ənənə iri çapma-kəsici alət formalarının spesifik dəstinə (əl çapacaqları, çopperlər, baltalar (kliverlər) malik idi. Bu iki məskunlaşma mərhələsini ayıran son Bakı transqressiyasının fazası insanları bu ərazidən uzaqlaşmağa məcbur etmişdir. Dəniz sularının qədim Kür vadisindən geri çəkilməsi ilə, həmin sənaye ənənəsinin daşıyıcıları bu əraziyə qayıtmışlar. Lakin bu dəfə onlar həmin ənənənin daha inkişaf etmiş — son Aşel mərhələsi ilə təmsil edirdilər. Bu mərhələdə ilkin qəlpələmə texnikası daha irəliləmiş, erkən levallua texnikasını da əhatə etmişdir. Alət dəsti isə həm mürəkkəb ikiüzlü işləmə texnologiyalarını sərbəst tətbiq etməyə imkan verən, həm də daha sadə, lakin səliqə ilə hazırlanmış qırıntı alətlərini ehtiva edirdi (Идрисов, 2025, с. 59).

Mütləq yaşın müəyyən olunması və digər abidələr ilə müqayisəsi. Bakı transqressiyasının inkişaf mərhələlərinin xronologiyası üzrə məlumat çatışmazlığı və Qaraca sahəsində daş artefaktların əldə olunduğu çöküntülərin yaşının müəyyənləşdirilməsi zərurəti ilə əlaqədar olaraq infraqırmızı stimullaşdırılmış lüminessensiya (IRSL) metodu tətbiq olunmuşdur. Bu metod ilə aparılan təhlil zamanı əvvəlcə nümunə 200 °C-ə qədər qızdırılır, sonra isə 290 °C-də

ölçülür (Идрисов и др., 2025, с. 44).

Bakı çöküntülərində ilk dəfə əldə edilmiş mütləq tarixləşmə göstərir ki, ilk məskunlaşma təxminən 460–445 min il əvvəl baş verib. Bu zaman qədim Kür və qollarının çoxqollu meşəlik deltası mövcud olmuş, çaylar arasındakı ərazidə meşə-çöl landşaftları üstünlük təşkil etmişdir (Идрисов и др., 2025, с. 41).

İkinci mərhələ isə 380–370 min il əvvəlki dövrə təsadüf edir və son Aşel sənayesi ilə əlaqəlidir. Bu zaman son Bakı-Urunçik hövzəsinin dayazlaşması və qədim Kür çayı ilə onun qollarının çöküntü yığılmasında fəal iştirakı müşahidə olunurdu. Bu mərhələdə son Aşel ənənəsinin daşıyıcıları, qədim Kürün meşəlik sahillərini və Bakı-Urunçik dənizinin sahil zonasında yerləşən şərqdəki dayaz əraziləri məskunlaşdırmışdılar (Идрисов и др., 2025, с.61).

Daha qədim kompleksin hələlik Qafqaz regionunda xronoloji baxımdan yaxın analoqu olmasa da, MIS 10–MIS 9 dövrü ərzində Cənubi və Şərqi Qafqazda bir neçə tanınmış paleolit düşərgələrinin sənaye izləri mövcuddur. Bunların arasında ilk növbədə Qaracadan cəmi 150 km cənubda yerləşən Azıx mağarası qeyd olunmalıdır. Bu mağarada Aşel tipli arxeoloji materiallar VI və V təbəqələrdə qeydə alınmışdır (Гусейнов, 2010, с. 27). Sonuncu təbəqənin alt qatından alınmış EPR (Elektron paramaqnit rezonans) tarixləndirməsi 293 ± 23 min il əvvələ aiddir (Идрисов и др., 2025., с.60).

Azıx mağarasının VI təbəqəsində ilkin qəlpələnmə radial və paralel birtəfəli nüvələrdən aparılmışdır. Alətlər arasında müxtəlif modifikasiyalı qaşovlar, o cümlədən konvergent və küncü formalar üstünlük təşkil edir. Dişli-gəzli tipli alətlər də çoxdur. İri çay daşından çapma-kəsici alətlər çopperlər, baltalar (kliver), əl çapacaqları ilə təmsil olunur və alət dəstinin 10%-ni təşkil edir. Tək-tək limaslar və xırda uclu alətlər də mövcuddur (Гусейнов, 2010, с. 86). V təbəqənin alət dəsti daha az sayda alətlərlə təmsil olunur və ehtimal ki, qarışıq xarakter daşıyır. Burada levallua texnikasının istifadəsinə dair sübutlar meydana çıxır. Alət dəstində əsasən iki tərəfli qaşovlar üstünlük təşkil edir. Çopperlər və əl çapacaqları da mövcuddur. Bundan əlavə, burada mustye

tipli itiucular və orta paleolitə xas olan, alt (dəstək) hissəsi yonulmuş tək-tək itiuculu formalar qeydə alınmışdır (Гусейнов, 2010, с. 114).

Cənubi Qafqaz ərazisindəki digər təbəqələmiş (stratifikasiyası müəyyən olunmuş) Orta Pleystosen komplekslər arasında ən informativ və əhəmiyyətli olanlar açıq tipli Nor-Gehi-1 və Daştadem-3 düşərgələrinin (Ermənistan Respublikası) materiallarıdır. Ar/Ar tarixləndirmə (süxurların və mineralların yaşını təyin etmək üçün radi-ozotop üsulu) seriyasına əsasən, Nor-Gehi-1 sənayesi təxminən 350–300 min il əvvələ aiddir. İlk qəlpələmə inkişaf etmiş paralel texnika ilə bir neçə levallua tipli parçalanma üsulunun birləşməsi ilə xarakterizə olunur. Alətlər arasında müxtəlif qaşovlar, o cümlədən dejete və kina tipli formalar üstünlük təşkil edir. Müxtəlif ölçü və formalarda çoxlu bifaslar mövcuddur, həmçinin levallua itiucuları da qeydə alınmışdır (Adler., et. all., 2014. p.p.1609–1613).

Daştadem-3 düşərgəsinin materialları geoloji və arxeoloji məlumatların ümumi təhlilinə əsasən Orta Pleystosen dövrünün son mərhələsinə aid geniş zaman çərçivəsində yerləşir. Nüvələr arasında əsasən paralel bir və iki səthli qoparma üsulları üstünlük təşkil edir, həmçinin radial və levallua tipli nüvələr də mövcuddur. Alət dəstinin əsasını müxtəlif növ əl çapacaqları, iri dimdik formalı alətlər və bıçaqlar təşkil edir. Az miqdarda qaşovlar, atipik qaşovlar, gözli tipli alətlər və levallua itiucuları da qeydə alınmışdır (Колпаков, 2009, с. 196–224).

Şimali-Şərqi Qafqazda Qaraca materiallarına həm mədəni, həm də xronoloji baxımdan ən yaxın olan sənaye Cənubi Dağıstanda yerləşən Darvaqçay–Zaliv-4 abidəsinin V təbəqəsinə aiddir. OSL tarixləndirmə seriyasına əsasən bu sənayenin yaşı təxminən 350–340 min il əvvələ düşür (Kurbanov et al, 2021, p. 134–146). İlk parçalanma prosesində sadə paralel texnika üstünlük təşkil edir, nadir hallarda radial və dilimli ilkin parçalanma üsullarının istifadəsinə dair sübutlar mövcuddur. Alətlər arasında əsasən kiçik ölçülü çıxıntılı və gözli tipli nümunələr çoxluq təşkil edir. İri çay daşından çarpma-kəsici alətlər geniş və müxtəlif formalarda təmsil olunmuşdur - nizə formalı əl çapacaqları (pik - triedr), çopperlər, əl çapacaqları. Bundan əlavə, bir

tərəfli qaşovlar və atipik qaşovcuqlar da qeydə alınmışdır (Деревянко и др., 2012, с. 235; Рыбалко, Кандыба, 2021, с. 228–232).

Abidənin 3-cü təbəqəsinə aid olan daha cavan kompleksin yaşı təxminən 220–200 min il əvvələ aiddir (Kurbanov et al, 2021, 134–146). Ehtimal olunur ki, bu abidənin yanında yerləşən və bu dövrə yaxın Darvağçay–Zaliv-1 abidəsinin aşel tipli materialları da aiddir. Bu sənaye komplekslərində əsasən sadə paralel birtərəfli nüvələr üstünlük təşkil edir, həmçinin radial nüvələr və levallua itiuculları və qəlpələri əldə etmək üçün istifadə olunan nüvələr də mövcuddur. Alətlər arasında çıxıntılı və gözli ipli nümunələr üstünlük təşkil edir. Qaşovlar və atipik qaşovcuqlar da geniş yayılmışdır. İri çay daşından çarpankəsici alətlərin payı az olsa da, bifasial formalar daha müxtəlifdir və adətən daha səliqə ilə işlənmişdir. Ucluqlar, o cümlədən levallua ituculları da qeydə alınmışdır (Деревянко и др., 2012, с.230; Рыбалко, Кандыба, 2021, с. 228–232).

Qaraca abidəsinin alt kompleksinin materialları, regionda eyni dövrə aid olan digər abidələrin kolleksiyaları ilə müqayisədə daha arxaik görünür. Bu, ilkin qoparma texnikasının primitivliyi ilə özünü göstərir (dilimli və ən sadə paralel nüvələr, nüvələrin minimal hazırlanması), levallua elementlərinin olmaması və iri çay daşı tipli kəsici alətlərin üstünlüyü ilə xarakterizə olunur. Bu alətlər arasında kobud əl baltaları və çopperlərlə yanaşı baltalar (kolunlar/klyuverlər) də mövcuddur. Bununla yanaşı, Qaracanın daha cavan (yuxarı) kompleksi daha inkişaf etmiş ikiüzlü işlənmiş alət formalarını (asimmetrik, bifasial bıcaq/kaylmesserlər, limandlar), levallua texnikası ilə hazırlanmış tək-tək nümunələri və intensiv şəkildə retuş edilmiş qaşovlar ehtiva edir. Öz xüsusiyyətlərinə görə bu kompleks Darvağçay–Zaliv-4 düşərgəsinin V təbəqəsinə aid sinxron materiallara yaxındır. Əsas fərq ondan ibarətdir ki, Qaraca sənayesində Dağıstan sənayesinin görünüşünü formalaşdıran kiçik gözli və çıxıntılı alətlər, demək olar ki, yoxdur. Lakin abidənin spesifikasını nəzərə alaraq güman etmək olar ki, Qaracada kiçik ölçülü alətlər sadəcə olaraq təbii amillər səbəbindən qorunmamışdır və bu fərqlər prinsiplial xarakter daşımır

(Идрисов и др., 2025, с. 60).

Hazırda mövcud olan bu obyektlərin xronologiyası üzrə məlumatlar, həm texnokomplekslərin tərkibində, həm də ayrı-ayrı alət tiplərinin morfologiyasında müşahidə olunan əhəmiyyətli oxşarlıqlar Qaraca və Darvaqçay çayı vadisindəki düşərgələrin son Bakı-Urunçik dövründə eyni sənaye ənənəsinin daşıyıcıları tərəfindən məskunlaşdırıldığını güman etməyə əsas verir. Bu sənaye ənənəsinin ən erkən izləri Qaracanın alt kompleksinin materiallarında (təxminən 460–445 min il əvvəl), ən son izləri isə Darvaqçay–Zaliv-4 düşərgəsinin III təbəqəsinin kolleksiyasında (təxminən 220–200 min il əvvəl) qeydə alınmışdır (Идрисов и др., 2025, с. 60).

Nəticə. Qaraca düşərgəsi arxeoloji materialların zənginliyi və alətlərin müxtəlifliyi baxımından Şərqi Qafqazın Paleolit dövrünə aid unikal abidəsidir. Arxeoloji kolleksiyanın analizi, tarixləndirmə və ümumi geoloji vəziyyətin nəticələrinə əsasən, Qaraca düşərgəsində iki artefakt qatının mövcudluğu müəyyən edilmişdir: aşağı səviyyə (II və III təbəqələr) və yuxarı səviyyə (VI təbəqə). I mərhələdə bölgə Orta Aşel ənənəsinin daşıyıcıları tərəfindən məskunlaşdırılmış və iri çapma-kəsici alət formalarının spesifik dəsti ilə xarakterizə olunmuşdur. Bu dövr Bakı transqressiyasının son mərhələsinə təsadüf edir. II mərhələ isə Son Aşel sənayesi ilə əlaqəlidir. Son Aşel ənənəsinin daşıyıcıları, inkişaf etmiş ilkin parçalanma texnikası ilə, erkən levallua texnikası daxil olmaqla, qədim Kürün meşəli sahillərində və şərqi doğru son Bakı-Urunçik dənizin dayaz yerində məskən salmışdılar.

Abidənin stratigrafik kəsiyində altı litoloji təbəqə ayrılmışdır ki, bunlar allüvial, sahilyanı-dəniz və göl çöküntülərinin dəyişməsinə əks etdirir. Bu kəsiyin formalaşması əsasən Xəzər dənizinin Bakı transqressiyasının inkişafı ilə bağlı olmuşdur.

Cənub-Şərqi Qafqazda ilk dəfə olaraq erkən paleolit məskəninin dəqiq xronologiyası müəyyən edilib və paleocoğrafi şəraitin rekonstruksiyası aparılıb ki, bu da, Qaraca arxeoloji materiallarının regionun erkən paleolit sənaye kompleksində yerini müəyyən etməyə imkan vermişdir.

IRSL (infraqırmızı stimullaşdırılmış lüminessensiya) tarixləşdir-mə Qaraca düşərgəsində iki müxtəlif dövrə aid komplekslərin mövcudluğunu təsdiqləyir. Bu komplekslərin yaşı təxminən 460–445 min il və 380–370 min il əvvələ aiddir.

Ədəbiyyat:

1. Adler D. 2014. Early Levallois technology and the Lower to Middle Paleolithic transition in the Southern Caucasus / D. S. Adler, K.N. Wilkinson, S. Blockley [et. al.] // Science. Vol. 345(6204). p. 1609–1613.
2. Kurbanov R. 2021. First reliable chronology for the Early Khvalynian Caspian Sea transgression in the Lower Volga River valley / R. Kurbanov, A. Murray, W. Thompson, et al. // Boreas. Vol. 50. No. 1. pp. 134–146.
3. Анойкин, А.А. 2023. Геоархеологические работы на территории Азербайджанской Республики в 2021 году / А.А. Анойкин, А.А. Зейналов, С.А. Кулаков., [и др.]. // - Новосибирск: Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий, Том XXIX. ИАЭТ СО РАН. с. 12–19.
4. Гусейнов, М. М. 2010. Древний палеолит Азербайджана / М.М. Гусейнов. – Баку: Тек Нур, с. 202.
5. Деревянко А.П. 2012. Проблемы палеолита Дагестана / А.П. Деревянко, Х.А. Амирханов, В.Н. Зенин, [и др.] – Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии СО РАН, 2012. – 292 с.
6. Зейналов, А.А. 2014. Раннепалеолитические местонахождения в апшеронских отложениях Азербайджана / А.А. Зейналов, С.А. Кулаков, И.А. Идрисов [и др.]. // – Санкт – Петербург: Археологические вестник, № 20, – с. 31-42.
7. Зейналов, А.А. 2022 Финальный ранний палеолит Азербайджана (по материалам местонахождения Гараджа) / А.А. Зейналов, С.А. Кулаков, И.А. Идрисов[и др.] // Археология, антропология и этнография Евразии. Том 50. № 4. С. 3–15.
8. Зейналов, А.А., Кулаков А., 2023. Колуны в ашеле Южного Кавказа / Stratum plus, № 1, с. 85-100.
9. Идрисов, И.А. 2025. Возраст и палеогеография раннепалеолитического местонахождения Гараджа (Азербайджан)/ Идрисов И.А., Янина Т.А., Титов В.В. [и др.] // Геоморфология и палео-

география, том 56, № 1, с. 41-68

10. Колпаков Е.М. 2009. Верхнеашельский городище Даштадем 3 в Армении. Стратум Плюс. Археология и культурная антропология. № 1. с. 196–224.
11. Мамедов Я.В. Проблемы миграции в период раннего плейстоцена на Южном Кавказе // Научно-теоретический альманах «Грани», 2018, Т. 21. – № 2. сс. 99-106.
12. Рыбалко А.Г., Кандыба А.В. 2021. Исследование раннепалеолитических комплексов стоянки Дарвагчай-Залив-4 в 2021 году. / В сб.: Проблемы археологии, антропологии, этнографии Сибири и сопредельных территорий. Том. XXVIII. Новосибирск: ИАЭТ СО РАН (Изд.). с. 228–232.

Müəlliflər haqqında məlumat:

Zeynalov Azad Əsəd oğlu azykh1960@gmail.com, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunda aparıcı elmi işçi; AZ1073, Bakı ş. H.Cavid pr. 117, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi (ETN) Təbiət Tarix Muzeyi, Bakı, Azərbaycan. AZ1006, Bakı ş., Lermantov küç., 3. <http://orcid.org:0000-0002-2944-7127>

Məmmədov Yaqub Vaqif oğlu, yaqubamea@gmail.com, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunda aparıcı elmi işçi; AZ1073, Bakı ş. H.Cavid pr. 117, Xəzər Universiteti, Tarix və Arxeologiya departamenti, AZ1096, Bakı, Məhsəti k. 41. <http://orcid.org:0009-0001-1590-1050>

Authors information:

Zeynalov Azad Asad, azykh1960@gmail.com, PhD in History, Associate Professor, Leading researcher in National Academy of Sciences of Azerbaijan, Institute of Archaeology and Anthropology, AZ1073, Baku city, H. Javid avenue 117, Natural History Museum **MSERA**, Lermontov street 3, Baku AZ1006, Azerbaijan. <http://orcid.org:0000-0002-2944-7127>.

Mammadov Yagub Vagif, yaqubamea@gmail.com PhD in History, Leading researcher in National Academy of Sciences of Azerbaijan, Institute of Archaeology and Anthropology, AZ1073, Baku city, H. Javid avenue 117, Khazar University, Department of History and Archaeology, AZ1096, Baku, Mahsati St. 41. <http://orcid.org:0009-0001-1590-1050>

Nəşriyyat şöbəsinin müdiri – **Fuad HÜSEYNOV**
Texniki redaktor – **Azər RƏSULOV**
Texniki korrektor – **Təranə RƏHİMOVA**
Dizayner – **Samirə QAMBAYEVA**
Çap – **Oktay YUSİFOV**
Səhifələnmə – **Günəl ƏSƏDOVA**
Cild – **Gövhər NURULLAYEVA**
– **İlhamə MİKAYİLOVA**

Toplu Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun Nəşriyyat şöbəsinin mətbəəsində hazır diapozitivlərdən ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.

Ünvan: Bakı şəhəri, H.Cavid pr-ti, 117, Əsas bina
Telefon: +994 (12) 5109674
E-mail: print@arxeologiya.az

Yığılmağa verilmişdir: 11.11.2025; Çapa imzalanmışdır: 01.12.2025;
Şərti işarələrin sayı: 292117; Şərti çap vərəqi: 14
Qarnitura: Palatino Linotype, Cambria; Format: 70x100 ¹/₁₆
Tiraj: 100